

S:T RAGNHILDS GILLES
ÅRSBOK

1934

SÖDERKÖPING
GUST. THORÉNS TRYCKERI AKTIEBOLAG
1934

Femtonhundratalets Söder- köping

Några iakttagelser rörande livsföring, kulturmivå
och borgerliga näringar

av

Sigurd Erixon

När man söker efter möjligheter att vinna en mera konkret inblick i livet i Söderköping under 1500-talet, har man en viss hjälp av hushållsakterna från Gunilla Bjelkes hovstat på Liljestad.¹⁾ Hon vistades där vid upprepade tillfällen både på 1570-, 80- och 90-talen. Under sin senaste tid levde hon dock mest på Bråborg, där hon ju dog 1598. Traditionen om att hon skulle ha ägt den gård, där det s. k. Gunillas kapell legat, som nu flyttats till Skansen i Stockholm, är mycket osäker.²⁾ Hon tycks visserligen ha förvärvat en tomt av en skomakare i Söderköping, men det var så pass sent att hon knappast hunnit att bebygga den före sin död. I Liljestadshandlingarna saknas i varje fall alla spår därav. För hennes eller hennes familjs behov gjordes emellertid då och då beställningar i Söderköping. År 1577 heter det: »Oluff Bertilsson, som war byfogtte i Suderköpungh, haffuer bekommit i betalning för ett faat prytzing (öl från Danzig), som herren let taga aff honom för ähn han affsomnade i Herranom, therpå hans effter-

¹⁾ I Kammararkivet i Stockholm (Slott och gårdar).

²⁾ Förf.: Skansen, Kulturhistorisk vägledning 1931.

leffuerske hustru Kerstins bekenneelse, rogh 6 tunor». Detta gällde Gunilla Bjelkes far, men även hon själv och hennes syskon nyttjade vid denna tid borgarnas i Söderköping färdigheter. Sälunda upptagas i räkenskaperna 2 tunnor malt, som 1577 utbetalades till »Hanns Gulsmeth i Suderköpungh för ett söllfbeltte hann gjorde till jungfru Gunnils behoff». Samma år betalades en annan guldsmed »Marckus för thet hann förgyllte jungfru Annes bältte». Men det var icke endast guldsmeder det gällde. Det omtalas utgifter för knivar, »som jungfru Gunnell lät beslä i Suderköpungh» och 1577 fick Per Smed i Söderköping ett par tunnor korn »för 2 skrijn hann beslogh medh järnn och lås ther til, som jungfruene tillhörde». I själva verket blevo söderköpingshantverkarna ideligen anlitade och voro tydligen uppskattade. Erich Snidkare »giorde 1577 een hop skåtlädiecker för fenstren på gården och ett skrin till jungfru Gunnels behoff». Samma år målade Nils Mälare i Suderköpungh »3 skrijn till jungfruenes behoff». Ytterligare några av de hantverkare i Söderköping, som uppräknas, må här anföras. År 1577 smidde Christopher Smed i Söderköping 7 par dörrjärn och året därpå bandade Staffan Tunnebindare i Söderköping tunnor vid Liljestad. 1585 omtalas en ny smed i Söderköping Härman Smedh. Han gjorde fönsterjärn till »store stuffuen och järnn till stalsdören och 1 klinckelås til lille stuffuen och järn til pörttesdören». En kannegiuthere i Söderköping sålde 3 nya tennfat till Liljestad 1590. Flera snickare i staden fingo också beställningar. År 1579 antecknas Sune Snidkare i Suderköpungh ha fått betalt för skjffuor (bordskivor). Även utövarna av den medicinska konsten i staden söktes. Omkring 1580 berättas betalning har utgått till »mester Bertill Barberer i Söderköpungh effter frw Elses befallning för nogra siuka personer han lecht och helat haffuer». Claes Semsckare tjänade också något på att sämska bock- och getskinn »thil juncernes behoff». 1590 betalades Botwedh Dijkare i Söderköping för att han grävt 150 famnar diken vid Liljestads ladugård. Men det är givetvis icke endast de fall, som ha direkt med Söderköping att göra, som äro av

intresse. Man finner också många smådrag och notiser rörande Liljestads och dess hovstats förhållande till kringliggande landsbygd, som ge oss några glimtar ur ortens liv. »Är giffuit», heter det omkring 1780, »en hustru benemnd Margareta widh Mogata kyrkia, som junckar Axels hund beet i läret, malt 1 tunna». Och 1589: »frw Maalinn på Kullerstadh becommith opå war N. drottningens gunstige behagh sött eple 1 tunna». Samma år erhöll herr Annders, kyrckehcerde i Skinnberga, för sitt altare smör, braxen och id: 1 lispund, vunga fåår 1, gåås 1 och grijs 1 udhi qwicktijende». Ett par exempel förtjäna här också anföras på hur landsbygdens befolkning också gjorde insatser i yrkesarbetet vid Liljestad. Hustru Gunil i Viby fick betalt för 4 skjortor, som hon gjorde 1578 till »junkernes behoff». Bland hantverkare och slöjdare, som arbetade i Liljestad, men om vilka man ej säkert vet om de voro bosatta där eller ej, kunna nämnas, förutom timmermän, båtbyggare och grovarbetare av olika slag, Gunnar Skomakare, Elinn Wäffuerska, Anders Ketzlebyggare (kittellagare), vilken »bygde» grytor och kittlar i gården, vidare Bengt Skräddare, Nils Beltare. Då och då skänker herrskapet också gåvor, som äro av ett visst intresse. Sålunda antecknas 1590 »är giffwit sochne djecknerne till sine studiers förfordring, både jwll, påske, midhsommer och michelsmässe, ithem them som haffwa gåth både före och efter the retta sochne dieckner: stedzle söloffwer, bröd 8 kakar, nöthe kött 1 skålpund, tärre geddor 1 ½ skålpund, liws 2 mark».

De ekonomiska och arbetstekniska förhållandena vid Liljestad kan man ganska nära följa under sista fjärdedelen av 1500-talet. Det må vara nog att här nämna, att Liljestad hade kvarnar vid Marsätter, Narebro och i Söderköping, vidare en sägkvarn vid Liljestad och 1 vid Marsätter. Vid sistnämnda ställe ägde drottning Gunilla dessutom en trädgård, som 1589 räntade: »sött eple 4 tunnor, krijk-eple 18 tunnor, peruunn 1 spann».

Tydligt är att fisket vid Liljestad var en viktig inkomstkälla. Not drogs på flera ställen i Slätbaken och »katzer» voro utsatta på Liljestads vik. Denna vik gav

framför allt id, braxen och mört. Vid Härskär erhöll gården torsk och sill.

Tänkeböcker och andra rättsdokument finnas i Söderköping bevarade från 1500-talet och ge oss nu den bästa möjligheten till en mera djupgående inblick i stadens samtida liv. Men det är framför allt de negativa sidorna därav, som där komma fram. De positiva finner man säkrare på annat sätt, framför allt i de kyrkliga och sociala institutionernas räkenskaper och ämbetshandlingar.

Söderköpings hospital, som tillkom i samband med reformationen genom omdaning av Helgeandshuset, vilket kort förut sammanslagits med S:t Orjans hospital, synes under 1500-talet varit en välsituerad, ja rikt utrustad institution. De inventarier, som bevarats från 1570- och 80-talen,³⁾ vittna tydligt härom. Omfattande jordar hörde till och en rik uppsättning byggnader.⁴⁾ Det som dock kanske allra mest intresserar oss här är det lösöre, som uppräknas i hospitalets bevarade inventarielistor, ty de ge en mera realistisk bild av 1500-talets kulturella standard i staden än som man synes kunna få på annat sätt.

Det var på lantmannanäringarnas grundvalar, som hospitalet vilade. En omfattande kreatursuppsättning deklarerades sålunda 1584: »13 par oxar, 1 stut (4 år), 1 gammal tiur, 3 vnga tiurar (1 år), 20 kor (förvthan dhe 7 stycken, som dagligen molkas til dhe fattiges behoff), 9 quigor, 22 vnga gumsar, 32 gamble tackor, 24 vnge tackor, 60 mulsuin, 10 gode suin, 24 galt grisar, 10 gode giess, 30 höns, 6 verckhestar, 3 hest fööl och 8 verckmerar». Det är en så storslagen samling djur, att den tydligen måste ha varit utstationerad på flera ställen. Dessutom inköpte man emellertid samma år också bl. a. »12 foglar».

Inventarielistan från 1584 upptar också stora kvantiteter födoämnen i mer eller mindre förädlad form, så-

³⁾ Nu i Kammararkivet i Stockholm.

⁴⁾ Jfr författarens skildring: Söderköping, En översikt af dess byggnads- och utvecklingshistoria i Gunda Svenska städer, Häfte 6, sid. 1.

som »11 skålpund ost, 1 tunna smör och 3 skålpund ister». Sex år tidigare anges lagret härav vara 2 skålpund 8 marker smör, 3 skålpund ost och 300 ägg. Samma år (1578) ingår i inventariet »15 skålpund tort nötakött, 5 oxafall salt grönt nötakött, 30 kroppar fåra kött, 15 sidor flesk, 4 stycker skinkor, 5 stycker nöta tungor, 39 suina ryggiar, 10 tunnor korffuar, 4 tunnor sylta och 43 fåra ryggiar». Tämlichen likartad uppräknung göres 1584 men dessutom upptages då »1 bringa tort nöta kött, 1 nötfall salt grönt kött, 1 bogh ferst nöta kött». År 1778 inköptes 9 tunnor salt.

icke heller spannmålen var obetydlig. År 1578 upptages bl. a. »2 pund erter, 13 skålpund humbla, 5 pund malt» och dessemellan tillköptes en hel del, bl. a. »32 tunnor roffuar». 1578 få vi dessutom kännedom om följande lagervaror: 2 pund huetemiöll, 4 pund rogh, 1 lest 1 pund roghmiöll, 7 pund korn, 1 pund biugmiöll, 1 pund grynn, 1 pund hafra, 4 spann grynamiöll». Härtill komma »609 huitekakur» och 455 tunnor brödh samt slutligen 455 tunnor conuentz och spisebrödh. År 1584 voro »huedekekorna» icke mindre än 768 st. Slutligen funnos åtskilliga »spen» malen och omalen malt och 2 pund humbla. På visst sätt hör också till denna grupp den stora mängden av kryddor och slutligen också honung, senap, rovor o. s. v. Det kan också vara av intresse att studera samma års inköpslista. »4 lod pepper, en lod anis, $\frac{1}{2}$ skålpund lök, ett skålepundh sweskor, ett skålepundh rusin, 1 kanna senap, 1 $\frac{1}{2}$ spann roffuar». Vidare utgåvor »106 marker för 1 tunna träakelse, 1 lod kolört, $\frac{1}{2}$ skålpundh lagerber och huitlök till siuk swin».

För sötnung och mjödbrygd behöfde man honung, och 1584 fanns i inventariet »2 stop honing» och 4 kannor inköptes. Samma år anskaffades också »200 tunnor förmandz öll», som var litet bättre och icke mindre än 592 tunnor conuentzöll».

Bland den myckna redskap, som hospitalet ägde, voro också 1584 »18 sköter», tydligen då som nu begagnade till strömmingsfiske. Det var icke heller småsaker som förbrukades av fiskevaror. Förutom vad som kunde anskaffas direkt, inköpte hospitalet år 1578: »44 valet

fersk strömingh, 8 $\frac{1}{2}$ vall 2 kast abborra, 9 $\frac{1}{2}$ wall fersk mört, 6 waler fersk siick, 5 walar fersk sild, 100 huitling, $\frac{1}{2}$ tunna nött ströming, 5 $\frac{1}{2}$ skålpund gedder, 5 skålpund åäll, 18 marker idh, 75 $\frac{1}{2}$ val 2 kast och 100 knipper ferska abborra til at torka, 3 $\frac{1}{2}$ tunna rensade abborra til salta, 32 knipper ferska lakar, 2 $\frac{1}{2}$ skålpund sillspech, 16 tunnor småsill, 1 tunna Skånsill, $\frac{1}{2}$ tunna lax». Det gjordes samma slags inköp 1584, och de benämningar och adjektiv, som där begagnas, äro lika aptitretande. Det omtalas 2 tunnor saltgrön åäll och 6 $\frac{1}{2}$ skålpund torr åäll». Det är också intressant att se i vilka enheter man räknade. Här möter man sålunda »54 stycker och 3 knipper ferske gedder, 12 $\frac{1}{2}$ wall och 19 knipper ferske abborrar och 21 $\frac{1}{2}$ wall fersk möört och 200 spettfisk». Den senaste är väl beteckning för fisk, som torkas på spett eller spön. I brokig blandning följa sedan andra sorter och räknasätt: »1 korg och 68 waler fersk strömingh (det var tydligen även då ett viktigt inslag i dieten), 8 waler siicklöger, 8 fat beklingh, 4 knipper lakar, 9 stycker och 2 knipper ruder, 4 knipper flyer, 1 at gerser o. s. v.».

När vi på detta sätt fått reda på vilka matvaror, som stodo till buds för hospitalets personal och patienter, ligger det nära till hands att också kasta en blick på kökets och eldstädernas utrustning. Här omtalas halster att steka på, eldringar att ställa grytor på, eldtänger och eldgafflar att manövrera bränder och glöder med och »brädepannor» att steka i. Det fanns även andra verktyg härför, varibland »2 ketzlar (kittlar), 1 fotapanna och 1 st. gryta».

Husgerädsredskapen voro mångfaldiga. Det omtalas 1578 handfat, 5 marker messingskärill med kopparbotten, olika slags becken, 3 theenkanner och för uppsättning av heta kärl på bordet »2 stycker fatakraansar», tydligen av samma slag, som bönderna använt ända till vår tid.

Lärorikt är också att studera redogörelsernas uppgifter om slöjdreddskap. För ullberedningen hade man ullsaxar och ullkammar samt kardor och för linberedningen »häklar». Det fanns också vävredskap, ja »öffuerskärar-

»axar», men ännu intressantare är den inblick, som förteckningen på textilierna själva ger oss i bostadsrummens utstyrel och inredning. Det omtalas bl. a. »3 benkedynor och 12 hyende». Det måste vara det slags bänky och stoldynor, som numera försvunnit i Östergötland, men som alljämt kvarlever i Skåne. Väggarna voro också behängda med vävnader. »3 god tepite och 2 gammal täpите» avse väl sådana vävda bonader. Samma namn bära dock ibland också dukarna på borden. För övrigt omtalas här också bl. a. »1 lereffs (lärfits) duk och 1 litin randat duk». Dessa senare förekomma i enstaka exemplar och hörde kanske till föreståndarnas rum.

Om sängarnas utstyrel får man en hel del upplysningar. Det fanns sålunda »15 reckebulstrar (långbolstrar) och 17 huffdabolstrar (huvudkuddar), onda och goda». Till sängtäckten använde man då som senare den gamla specialformen för varutäckten i Sverige, en långhårig rya, som imiterade en fårskinnsfäll. I tillbehöret ingingo sålunda »5 goda ryior och 12 halffslitna ryior». Man höll sig också med »12 örngät, ond och god, och 2 god lärfiftslakan och 2 gamul lakan samt 5 blånagarnslakan». Det är dock knappt sannolikt att hospitalets gäster allmänt hade lakan. I varje fall funnos goda reserver i smälandslärfit och dylikt material till att sy flera lakan och dukar av.

För jordbruksarbetet var utrustningen 1583 så pass god att det fanns »24 onda och goda lijor, 14 skeror (såden skars då ännu mest med skära) och 6 höötjuffuar (hötjugor), andra ting att förtiga. Årder, plogar, harvar och vältar existerade givetvis också.

För timringsarbete, vedhuggning och snickeri ägde hospitalet som vanligt en rik utrustning. 1583 finna vi sålunda »3 vendehakar (att vända stockar med), 1 hållhacka (hållhake), 3 telieyxor, 6 vedyxer, handsåger och 1 vrete». Det sistnämnda verktyget, som även benämnes wretta, är det intressant att finna här så tidigt. Det existerar ännu och kallas även i vår tid ibland i Östergötland vrete, på andra håll heter det drag eller dragjärn. Det begagnas vid husbygge att märka ut den ränna med, som man brukar hugga ut på timmerstockarnas undersida för att stoc-

karna skola ligga tätt. I tidskriften *Rig* för 1933, sid. 53, har jag påvisat att termen vrete har sitt egentliga utbredningsområde i Linköpings stift, men att hittills äldre belegg än från 17-, 1800-talen saknats. Inventarieuppgiften från Söderköping är särskilt värdefull därigenom att den för oss ett par hundra år tillbaka i tiden, varigenom den också visar, att den geografiska fördelningen mellan huvudbenämningarna på detta redskap var densamma under 1500-talet och troligen också under medeltidens senare del som i nutiden. Härav följer med säkerhet att detta redskaps viktigaste huvudtyper gå tillbaka till medeltiden.

Till snickarutrustningen hörde också många andra redskap, främst huggjärn, »kofoter», och en mängd olika »borr eller naffrar». Lägga vi så till stora lager av olika slags spik och järnstänger, är det viktigaste kanske sagt.

Genom de mångskiftande uppgifter, som stå till buds, får man en viss inblick i vilket omfattande företag en institution som detta hospital var, och hur olikartade de arbetsuppgifter voro, som där måste ombesörjas under detta naturhushållningens århundrade. Det upptas bl. a. »I kar till att kalka hwder vdi». Det antyder att ett mer eller mindre omfattande garveri hörde till. Det var icke heller små mängder hudar och skinn, som förbrukades. 1578 angivas »9 stycker oxahuder, 2 st. stutahuder, ½ st. kohudar, 3 st. tiurahudar, 2 st. quigahudar» vara förbrukade för »forfötte på stöffleskalft och skoor». Ett ganska omfattande skomakeri bedrevs av hospitalet, varom antydningar göras i 1579 års inventarium över färdiga »kodon: »130 par låge skoo och plöseskor, 15 par handskar, 1 stycke tarmskinn, 3 par höga skoor, 1 par stöfflar, 2 par för föte». Man hade också repslageriarbeten i gång. Många pund bast inköptes på 1570- och 80-talen, varav man snodde rep. Till linor för strömmings-skötarna begagnade man dock s. k. calmaretät, som räknades i cringlar. I stället för oljor nyttjade man talg, iater och så kallat kökenfett. Det smordes på hudar, på »mjölquarnen, sägquarnen, wegner (vagnar) och allehanda borede». I samband med dessa fettämnen omnämnas också »14 marker ljus».

En och annan inblick i hantverksförhållandena i Söderköping utom hospitalet får man också av dessa handlingar. Sålunda betalade man en smed 2 markor, 6 ½ öre för:

- 2 ställpunnor, the lagades
- 2 nycklar thil siuka stugunn
- 1 nyckill thil en ladugår
- 2 liar, the pyntades
- 3 yxor, dhe reddes
- 2 jernslubbar thil en welt
- 2 kätzlar, the bygdes.

En annan viktig källa för studium av rörelsen i 1500-talets Söderköping utgöra tullhandlingarna. Det är från och med seklets mitt en utomordentlig rikedom på uppgifter om fartyg och varuslag, som inkommo till staden, och varav man kan förstå, vad som härifrån spriddes vidare. De flesta fartygen kommo från Lybeck, men även de andra hamnarna runt Osternsjön voro representerade. Importvarorna bestodo mest av livsmedel, såsom frukt, kryddor, sötsaker, dryckesvaror, salt, ättika o. dyl. Då och då voro emellertid de lybeckiska eller danzigiska fartygen lastade med textilier av skiftande slag, målade och omålade träkärl, redskap, bernsten, vikter, schack- och brädspel, nålar, såväl »sömnåler som knappåler», häkter, fingerborgar, pepparkvarnar, »skriffafflar», »gigatränger», »salsar» (såskoppar eller saltkar?), vidare bälten, pungar och väskor och »klädequastar» av olika slag och dessutom mycket mera, som det här skulle föra för långt att uppräknas.

De svenska städernas kulturhistoria är i vår tid föremål för ett livligt intresse. Framför allt är det de arkitektoniska, planbildande, rättsligt administrativa och ekonomiska frågorna, som dragit forskarna till sig. Ett närmare studium av befolkningens livsföring och kulturella standard är hos oss långt mindre idkat än i exempelvis våra grannländer. Och dock flöda ofta de arkivaliska källorna mycket rikt, åtminstone från och med nyare tidens genombrott. Etnologiska synpunkter och metoder ha ännu alltför litet blivit tillämpade på detta material. Som en liten antydning därom ha ovanstående rader till-

kommit. Tydligt är emellertid att de arkivaliska källorna för senaste perioden måste kompletteras genom utforskning även av de levande traditioner, som våra stadsinvånare likaväl som landsbygdens befolkning bära på. Här är ett rikt arbetsfält, som det ligger makt uppå att icke förbise. Man skall finna, att det material, som på så sätt kommer fram, blir i hög grad ägnat att belysa även äldre tiders kulturförhållanden. Söderköpings intressanta och i viss mån egenartade kulturhistoria under nyare tidens fyra århundranden har sin höjdpunkt under 1500-talet, men sammanhanget är för hela nyare tidens epok så stort att det kräver även jämförande studier.

By- och gårdnamnen i Drot- hems socken.

En översikt.

Av GOSTA FRANZÉN.

Alltsedan långt avlägsna tider ha ortnamnens uppkomst och betydelse lockat såväl lärd som lekt till funderingar. Redan hos antikens författare möter ett dylikt intresse. Och från vårt eget land är bekant, hurusom den landsflyktige ärkebiskopen Johannes Magnus i sin Historia om götars och svears alla konungar med ortnamnens hjälp leder den svenska regentlängden tillbaka ända till Jafets son Magog. Ur namnet Sverige får han kung Svenne, ur Uppsala kung Uhbe o. s. v. Och under storhetstiden söker patrioten Olof Rudbeck i sitt fantastiska verk Atland bl. a. med tillhjälp av svenska ortnamn visa upp, att Sverige och intet annat land varit de västerländska folkens urhem.

Att man förr, då det var vanligare än nu, att en person framlevde sitt liv på den plats, där han blivit född, kom att spörja om innebörden av namnen på olika lokaliteter i hembygden är ju ej förvånande. Särskilt var det de mera egendomligt klingande namnen, som blevo föremål för undran. Som svar på dessa frågor kommo så de ortnamnsförklarande sägnerna till. Dylika s. k. svarsägner äro i stort antal kända från alla delar av vårt land. Som förklaring till namnen Fyrby och Kulefall i Östra Ryds s:n berättas exempelvis, att ryssarna under ett krig voro lägrade vid Fyrby och

där lyrade av sina kanoner, varvid kulorna föll ned vid Kulefall.

Dylika förklaringsägnar byggas således endast på rent tillfälliga ljudlikheter mellan de i den moderna ortnamnsformen ingående elementen och ord i språket. »Namnförklaringar» av denna art möta emellertid icke blott bland folket ute i bygderna, i mycket stort antal förekomma de även i den särskilt i våra dagar ymnigt flödande kvasivetenskapliga litteraturen. Huru föga man ofta kan bygga på ett namns nuvarande form illustreras förträffligt av namnet Närby i Drothems s:n, vilket visar sig gå tillbaka på ett fornsvenskt Niærdhavi och således ej har det ringaste att skaffa vare sig med när eller by.

För att erhålla en säker utgångspunkt då det gäller att komma underfund med innebörden av ett ortnamn, är det således alldeles nödvändigt att uppsöka de gamla namnformer, som eventuellt finnas bevarade i olika källor, såsom diplomsamlingar, jordeböcker och kartakter. Vidare bör man förskaffa sig kännedom om det genuina ortsuttalet av namnet, som ofta troget bevarat den ursprungliga namnformen eller återspeglar en regelbunden utveckling av densamma. Ett belysande exempel kan anföras från Vikbolandet, där det medeltida sockennamnet (i) Hærsæmme under 1500-talet ombildas och ersättes av det nuvarande Hæradshammars. Än i dag lever emellertid det gamla namnet i formen Hærsæmme på allmogens läppar.

Först sedan man sålunda på grundval av äldre belegg och dialektuttalet lyckats bestämma ortnamnets grundform, skrider man till en språklig granskning av namnet och söker fastställa den ursprungliga betydelsen. Kännedom om naturförhållanden o. dyl. är härvid givetvis ofta av största vikt. Då emellertid huvudmassan av våra ortnamn gå hundratals, ja vissa grupper omkring tvåusen år tillbaka i tiden och många av de ingående orden för länge sedan äro försvunna ur språket, säger det sig självt, att det utan språkvetenskaplig utbildning och kännedom om namnbildningsregler etc. är tämligen utsiktslöst att ge sig i kast med ortnamnsförklaringar.

Det kom emellertid att dröja ända till 1800-talets senare del innan språkvetenskapen började ägna något allvarligare intresse åt ortnamnen och den ytterst värdefulla ordsfatt, som i dem räddats undan till vår tid. Sedan

Dröthem socken.

ortnamnen väl börjat vetenskapligt undersökas, har emellertid icke blott filologien utan även en mängd andra vetenskapsgrenar ur dem kunnat hämta betydelsefulla och ofta på annat sätt oätkomliga upplysningar.

Det är givet, att vi genom undersökning av en bygds ortnamn böra få en intressant inblick i ifrågavarande trakts bebyggelse och äldre historia.

I den i det följande lämnade översikten över de viktigare by- och gårdnamnen i Drothems s:n har namnmaterialet uppdelats i två huvudgrupper, s. k. primära och sekundära bebyggelsenamn. Till den förra gruppen räknas sådana namn, som direkt ange mänsklig bebyggelse, såsom t. ex. de på *-stad* (*Skäggestad*), *-by* (*Varby*), *-torp* (*Stintorp*), *-säter* (*Björsäter*), under det att den senare utgöres av namn, som från början betecknat en naturlig lokalitet men sedermera kommit att överflyttas på en bebyggelse, t. ex. gårdnamn av typen *Solberga*, *Sänkbacken*, *Ludderhuvud*.

Till det äldsta skiktet av de primära bebyggelsenamn, som förekomma inom Drothems socken, höra de med slutleden *-stad*, i äldre tid motsvarat av ett pluralt *-stadhir*, *-stadhä*, vars ursprungliga betydelse är 'bostad'.

Denna namntyp, som inom Östergötland räknar flera representanter än inom något annat svenskt landskap, har upphört att vara produktiv redan före järnålderns slut. Såsom i allmänhet är fallet med gamla ortnamn, beteckna namnen på *-stad* nästan alltid större gårdar eller byar. Första sammansättningsleden i *stad*-namnen utgöres nästan genomgående av ett personnamn.

I Drothem påträffa vi följande namn tillhörande denna typ:

Bleckstad (*Blecsta* 1543 jb, *Blixta* 1810 *Hermelins karta* över Östgl.). Första sammansättningsleden i namnet är genitivform av fornsvenska mansnamnet *Blek*, vilket ursprungligen är ett på adjektivet *blek*

bildat binamn och således betyder 'den bleke'. Bleckstad betyder alltså ursprungligen 'Blecks gård'.

Den i etymologiskt avseende missvisande skrivformen Blixta på kartan 1810 återger folkmålets uttal, där det ursprungligen långa e-ljudet förkortats och övergått till i på samma sätt som t. ex. ett blivit itt, hem him, eld ill o. s. v.

Björstad. Fornsvenska namnformer äro mig ej tillgängliga, men utan tvivel utgöres förra leden ursprungligen av det vanliga fornsvenska mansnamnet Biörn. I yngre tid har emellertid n på grund av ställning i konsonantgrupp fallit bort på samma sätt som i Björstätter, varom se nedan.

Finnerstad (Finnistada 1498 RA, Finnersta 1602 jb).¹⁾ Förleden är fornsvenska mansnamnet Finne. I senare tid har ett r inskjutits mellan e och s.

Grimstad (Grimstathum 1359 SRP, Grimstadha 1383 SRP) innehåller fornsv. mansnamnet Grim, fornisländska Grímr.

Kolstad (Kolstathum 1482 RA, Kälsta 1543 jb). Förra leden är det fornsv. mansnamnet Kol, som ursprungligen är ett kortnamn till Kolben och Kolbjörn och andra med Kol sammansatta personnamn.²⁾

Skäggestad (Skægiastadhom 1434 RA, Skægestade 1485 RA) innehåller det fornsvenska mansnamnet Skægge, vilket från början är ett binamn, 'han med (det stora) skägget'.

Vrängstad (Wrangæstath 1260 SD, Vrangesta 1543 jb) innehåller ett fornsv. binamn Vrange, 'den vrånge', bildat till fornsv. adjektivet vranger, nysvenska 'vrång'. Från fornisländskan är ett motsvarande binamn Rangi bekant.

En annan inom Östergötland synnerligen rikt företrädd ortnamnstyp bilda namnen på -by. I fråga om utbred-

¹⁾ Ett gammalt belägg för Finnstad i Borgs s:n, Memnings luf, har felaktigt förts hit av Ridderstad, Östgöts beskrifning II, sid. 541.

²⁾ Jfr E. Lidén, Namn o. Bygd 1916, sid. 117, not 2.

ningen följa de i stort sett s t a d-namnen och påträffas liksom dessa huvudsakligen på de tidigt uppodlade slättmarkerna och i dalgångarna. I åldershänseende komma de emellertid efter s t a d-namnen, och deras tillkomsttid kan i stort sett fixeras till tiden 600—1100, alltså folkvandringstidens sista århundraden och vikingatiden.³⁾

I olikhet med s t a d-namnen innehålla namnen på -b y sällan — de östgötska nästan aldrig — ett personnamn, utan i allmänhet anger förleden något för naturförhållandena karaktäristiskt.

I Drothem räknar typen endast ett par representanter:

L o d d b y (Lydhby 1379 SRP, Ludhby 1425 RA och 1502 Vadstena klosters jordebok, Ludby 1543 jb). Prof. E. Hellquist, som i sin avhandling om de svenska ortnamnen på -b y yttrat sig om namnet, tolkar förra leden som fornsv. l o t 'betesmark' eller alternativt fornsvenska l i d h 'sluttning' (anf. arb. s. 42, not 1). Mot bakgrunden av beläggsamlingen ovan, där vi — bortsett från det rätt dubiösa Lydhby — genomgående möta u-vokal i förleden, blir intetdera av Hellquists tolkningsförslag acceptabelt, utan vi nödgas söka andra möjligheter.

Enligt min mening bör förra leden i fornsvenska L u d h b y sättas i samband med namnet L u d d e n, vilket betecknar det skogsområde, som uppfyller norra delarna av Drothems och Västra Husby socknar och vid vars södra rand Loddby är beläget. Skogsnamnet L u d d e n — i orten uttalat med enstavighetsaksent (akut) — innehåller sannolikt en bildning till ett mot gotiska l i u d a n, anglosachsiska l é o d a n svarande germanskt verb med betydelsen 'växa'. Particip till samma verb är ordet l u d e n, som således från början har den allmänna innebörden 'beväxt', men sedermera fått sitt betydelseinnehåll inskränkt till betydelsen 'härbeväxt, hårig'.

Jag erinrar i förbigående om ännu ett bebyggelsenamn från trakten, vilket är av intresse i detta sammanhang, nämligen L u d d i n g s b o eller med förkortad form

³⁾ Jfr E. Hellquist, De svenska ortnamnen på -b y, sid. 113 ff.

L u n g s b o el. L u n s b o (Ludingzbodha 1596 ärkebiskop Abrahams räfst, Lunsbo 1653 Jean de Rogiers karta över Ostgl.) i Västra Husby s:n, vars första sammansättningsled utgöres av en personbeteckning L u d h i n g, som anger, att personen efter vilken gården fått sitt namn, härstammade från Loddbý eller Ludden.

Ett gammalt by-namn är V a r b y, i äldre tid skrivet Warby 1359 SRP, Varby 1433 RA. Hur förra leden i namnet bör uppfattas är osäkert och att här diskutera de olika språkliga möjligheter, som föreligga, bleve alltför vidlyftigt. Namnet förekommer på ytterligare två ställen i Ostergötland (i Östra Husby och Vinnerstads s:nar), även där under medeltiden skrivet W a r b y.

En med by-namnen ungefär jämgammal typ bilda de med -t o m t a sammansatta namnen, som innehålla ordet t o m t, fornsvenska t o m p t i betydelsen 'byggnadsplats, hustomt'. I västra och södra Sverige har ordet genomgått en särskild utveckling, som resulterat i en sidiform t o f t, som återspeglas av ortnamnen på -t o f t a.⁴⁾ Jämför t. ex. V a r t o f t a i Västergötland och B u l l t o f t a i Skåne.

Hithörande namn i Drothem äro:

T o m t a h o l m (j Tomthom 1433 RA, Tomptha 1602 jb). Som de äldre beläggen visa, hette gården från början blott T o m t a. Det nuvarande namnet uppträder först mot slutet av 1600-talet.

V ä s t t o m t a har givetvis fått sin särskiljande förled på grund av läget vä s t e r om Tomta.

En i Ostergötland samt södra och västra Sverige ytterst vanlig namngrupp bilda de med slutleden -t o r p sammansatta namnen. Ordet t o r p, fornsvenska t h o r p, är från början beteckning på ett nybygge, en nyodling på allmanningen eller utägorna. Ur jordbrukssynpunkt ha t o r p-gårdarna därför kommit att ligga sämre till än

⁴⁾ Jfr J. Sahlgren, Skagershults sockens naturnamn, sid. 101 ff.

exempelvis stad- och by-bebyggelserna, varifrån de f. ö. ofta äro utflytningar. I många fall har emellertid en dylik intaga växt ut till en anseelig gård, som t. o. m. kommit att ge namn åt en hel socken.

De äldsta torp-namnen synas vara att hänföra till vikingatidens senare del, men sin egentliga blomstring får typen först under medeltiden. Som Jöran Sahlgren framhållit i sin utomordentligt klarläggande studie över namntypen,⁵⁾ synas torp-namnen avspegla en fullständig omläggning av jordbruksförhållandena, vilken synes stå i samband med vikingatågens upphörande. »I stället för att fortsätta delningen av den lilla fäderneärvda torvan har man gjort nybyggen utanför hemgårdens eller hembyns ägor. Dessa nybyggen ha benämnts torp» (Namn och Bygd 1923, sid. 88).

Redan tidigt blev slutleden -torp i vissa trakter (bl. a. västra Ostergötland) utsatt för en del formella förändringar, vilket resulterat i att hithörande namn även kommit att uppträda i former på -orp (t. ex. Stjärnorp) eller -arp (t. ex. Alnarp). I Danmark — och genom danskt inflytande även i södra Sverige — möta vi en utveckling till -rup (t. ex. Krapperrup).

Första sammansättningsleden i namnen på -torp utgöres i de flesta fall av ett personnamn eller en personbeteckning.

I Drothem möta följande äldre gårdnamn på -torp:

Stenstorp eller Stennerstorp (Stenstorp 1543 jb (identiskt?), Stennarstorp 1602 jb). Den genuina uttalsformen är Stenstorp.

Förleden är ursprungligen ettdera av de fornsvenska mansnamnen Stenar eller Sten.

Stintorp (Stighandatorp 1410 SD, Stindedetorp 1602 jb), innehåller ursprungligen ett fornsv. mansbinamn Stighande, egentligen 'han som går med långa steg'.

Skullingstorp (Skullingstorp 1686 jb) innehåller ett fornsv. mansnamn *Skulling, en avledning till fornsv. mansnamnet Skulle. Jämför fornisländska Skollinger till Skolli.⁶⁾

⁵⁾ I Nordiska ortnamn i språklig och saktlig belysning. (Även i Namn och Bygd 1922—33.)

⁶⁾ Se Lind, Norsk-isländska dopnamn, sid. 921.

Vännerstorp (Wendilstorp 1488 RA, Wendelstorp 1576 jb). Förra sammansättningsleden är fornsv. mansnamnet Vændil. I den nuvarande namnformen har det genom sammansmältning av ls i Vændils-uppkomna ljudet felaktigt upplösts i rs.

Perstorp (i Pæthars torpe 1433 RA) innehåller ursprungligen en form av fornsv. mansnamnet Peter, senare (i trycksvag ställning) utvecklats till Per.

Yddetorp (i Oddatorpe 1410 SD) innehåller det från 1500-talet kända mansnamnet Oddc.

Hovslagaretorp (Hofslagaretorp 1653 Jean de Rogiers karta över östra Ostgl.). Förleden är här ordet hovslagare, snarast använt som binamn.

Laxtorp (Laxtorpet 1686 jb). Förleden är väl det både i fornsvenskan och fornvästnordiskan anträffade personbinamnet Lax.

I ett par fall är det omöjligt att avgöra huruvida förleden utgöres av ett personnamn eller en terrängbeteckning:

Häggetorp kan teoretiskt sett lika väl innehålla substantivet hägg, 'Prunus padus', el. snarare den från Östergötland kända avledningen hägge, 'häggbestånd',⁷⁾ som det fornsv. mansnamnet Hægge. Det förra tolkningsalternativet synes mest tilltalande.

Kulltorp (Kullatorp 1461 RA) betyder säkerligen 'torpet på kullen', ehuru förleden även kan tänkas vara ett fornsvenskt mansnamn Kulle.

I följande namn har förleden med säkerhet avseende på terrängförhållanden:

Eketorp (Eketorpet 1686 jb) innehåller den till trädnamnet ek bildade avledningen eke 'ekskog'. Fortfarande växer ek i omgivningarna.

Brotorp (Broatorp 1410 SD; i ärkebiskop Abrahams räfst av år 1596 nämnes Måns i Brotorp, som säges vara »en argh förтуifflet skalck. Vthi 6 åhr hafuer honom ingen kom(m)it till tingz, giort 14 hoor, oförsonat medh församlingen, hållit i mång åhr wed skogen.») Gården har sitt namn av läget vid bron över den förflytande bäcken.

⁷⁾ Se J. Göllind, Studier i västsvensk ordbildning, sid. 78.

En i Östergötlands skogstrakter rätt talrikt representerad namntyp bilda namnen på *-säter*. Ordet *säter*, som till sitt ursprung är nära besläktat med verbet *sitta*, har från början betecknat 'ett ställe där man slagit sig ned', 'tillfällig uppehållsort'. I ortnamn betyder det 'fäbodställe'. Tillsammans med typen *-boda* bilda *säter*-namnen ett förträffligt underlag för den, som vill studera fäbodrörelsens omfattning i vårt land under gångna tider.

Björsäter (i Biornasætrum, Biornasæthir 1410 SD). Förleden är antingen gammal genitiv *Biorna* (r) till mansnamnet *Björn* eller genitiv pluralis av djurnamnet *björn*. Liksom i namnet *Björstad* ovan har *n* fallit bort på grund av ställning i konsonantgrupp.

Björksäter (Börkesätter 1686 jö) har ursprungligen betecknat en säter på allmanningen Vispolen. Förleden anger björkvegetation.

Slutligen ha vi inom socknen några isolerade representanter för andra ortnamnstyper:

Liljerum (i Littlarwme 1420 SD, Lillarum 1635 jö, Lillerum 1810 Hermelins karta). Ortsuttalet är *Lillerum*. Namnet är bildat av en böjningsform av fornsvenska adjektivet *liti*l 'liten' och det i många ortnamn förekommande *rum*, 'avröjd plats'.⁸⁾ Den officiella namnformen *Liljerum* är således fullständigt oberättigad, och all anledning föreligger att återinföra den riktiga skrivformen *Lillerum*.

Särskilt produktiv har namntypen *-rum* varit i Ringarums socken i Hammarkinds härad. I flera fall, såsom t. ex. i *Grimsum* (i Grimulswme 1385, Borkhults arkiv)⁹⁾ och *Gusum* (Gudhisrum 1415 SD), har emellertid *r* på grund av ställning efter *s* fallit bort, varigenom den ursprungliga slutleden fördunklats.¹⁰⁾

⁸⁾ Jfr Lindroth, De nord. ortnamnen på *-rum*, sid. 48.

⁹⁾ Belägget, som är okänt för Lindroth *anf. arb.* sid. 29, visar, att förleden med säkerhet är fornsv. mansnamnet *Grimulf*.

¹⁰⁾ Värthan det kan leda, när man för ortnamnsförklaringar utgår från den moderna namnformen, visas därav, att en författare i dessa namn trots sig finna bevis för *s*-umlisk (!) bebyggelse i dessa trakter.

Nybble (Nybele 1327 SD, Nibole 1431 RA). Namnet är ursprungligen sammansatt av adjektivet *ny* och fornsvenska substantivet *bole*, en avledning till fornsv. *bol*, 'gård, nybygge, hemman m. m.', och anger således gården såsom yngre i förhållande till en annan bebyggelse, i detta fall *Närby*. Namnet, som uppvisar en egendomlig ljudutveckling — det uttalas *Nule* med långt *u* och »tjoekt» *l* — förekommer på flera ställen i Östergötland.

Skärpinge (Skærpinge 1410 och 1414 SD, Skærpinghe 1433 RA). I likhet med prof. E. Hellquist anser jag det föga troligt, att vi här ha ett »äkta» ingennamn, alltså pluralis av en personbeteckning *Skærping*, dels emedan namntypen alldeles saknas i den närmaste trakten, dels emedan gården, i motsats till vad fallet brukar vara vid hithörande namn, är rätt obetydlig (1 mantal). Säkerligen ha vi, som Hellquist föreslår, här en motsvarighet till det i Norge från flera håll kända gårdnamnet *Skjerpinge(n)*, som är en avledning till adjektivet *skarp* i betydelsen 'torr, ofruktbar (om jordmån)', en betydelse i vilken ordet fortfarande användes i Östergötland.

Såsom inledningsvis nämndes, ha vi förutom dessa nu behandlade namn, vilka visat sig från början ha mer eller mindre samband med mänsklig bebyggelse, även en grupp ursprungligen naturbetecknande namn, som sekundärt kommit att användas som bebyggelsenamn.

Till denna typ, varav flera representanter äro av betydande ålder, höra *Berga*, *Solberga*, *Vänneberga*, som innehålla en gammal, endast i ortnamn uppträdande pluralform av ordet *berg*.

Solberga (i *Solbærghom* 1431 RA). På grund av läget invid den gamla helgedomen vid *Närby* (se nedan) är det väl ej alldeles uteslutet, att namnet har kultisk innebörd. Tilltalande är emellertid prof. von Friesens tolkningsförslag 'berget bakom vilket solen synes gå upp'¹¹⁾ — såvida man inte rentav bör stanna vid

¹¹⁾ Se O. von Friesen, Ord för kväll och morgon i några svenska ortnamn (Nysvenska Studier 1931, sid. 152).

den enkla tolkningen 'det solbelysta berget'. Något bestämt val mellan de olika möjligheterna är tyvärr ej möjligt att träffa.

V ä n n e b e r g a (Wænabergh 1421 RA, Wæneberga (æng) 1458 RA) innehåller fornsv. adjektivet v æ n, nysvenska v ä n, 'vacker' och är således att jämföra med gårdnamnet F a g e r b e r g (äldre Fagrabergh) i Kinds härad i Västergötland.

Till samma grupp av gamla naturbeteckningar hör bynamnet T ä l l a (Thelle 1359 SRP, Thælle 1414 SD). Namnet är ursprungligen fornsv. *t h æ l l e, 'talldunge', en kollektivavledning till trädnamnet t a l l av samma art som förutnämnda e k e till e k och h ä g g e till h ä g g. Namnet borde således rätteligen skrivas T ä l l e. Den nuvarande namnformen har tillkommit i senare tid på grund av att man uppfattat det slutlydande e-et som ett i enlighet med dialektens ljudlagar försvagat a.

A l b o g a (i Albugum 1359 SRP, Alboga (gerde) 1458 RA). Gårdnamnet är ursprungligen böjningsform av en fornsvensk sammansättning a r b u g h i, 'åkrök'; redan tidigt har emellertid r utbytts mot l. I ursprungligare form återfinna vi alldeles samma namn i stadsnamnet A r b o g a.

Förbi gården flyter en liten å, som i äldre handlingar kallas U l l a b ä c k (V l l a b e c h 1458 RA). Jämför härmed namnet på lägenheten U l l e b r o, där landsvägen passerar ån. Med all säkerhet är det senare namnet det primära och bäcknamnet en förkortad form av ett äldre *U l l a b r o b æ k k e r. Bronamnet berättar sannolikt att en person U l l e lät uppföra en bro över ån. Att bygga broar ansågs under medeltiden vara en Gudi behaglig gärning, varigenom man kunde förskaffa sig själv eller någon anhörig salighet. I Östgötalagen kallas detta, att någon »gær bro firi sial sina», 'gör bro för sin själ', d. v. s. för sin själs salighet. Om ett dylikt brobygge vittnar uppenbarligen en runsten vid en bro i Kullerstads socken i Östergötland, där det omtalas, att »Hakon gjorde denna bro, och hon skall heta Gunnars bro, och han var son till Hakon».

I viss mån likartat med A l b o g a är B o g s t e n (in

Boghastene 1348 SD, Boghasten 1449 RA). Förra leden är nämligen här fornsvenska *b o g h i*, *b u g h i*, nysvenska *b å g e*, som utgjorde senare sammansättningsleden i *A l b o g a*, och liksom vid detta namn avses en 'åkrök'. Sista leden är ordet *s t e n* i dess vanliga betydelse och ej som annars ofta i östra Sverige i betydelsen 'befästning (av sten), fornborg'.

Ett av de älderdomligaste ortnamnen inom socknen är *L u d d e r h u v u d*, gården Mariehovs gamla namn. Äldre skrivningar äro Lutherhofuvth 1374 SRP, Ludhrahowodh 1393 SRP, Lodherhwgud 1487 RA etc. Namnets senare led är fornsv. *h o v u d h*, *h u v u d h*, nysv. *h u v u d*, här använt i naturbetecknande syfte om den höga och framträdande bergformationen nordost om gården.

I dylik användning är ordet *h u v u d* ej ovanligt. Från östra Ostgl. kan erinras om det bekanta bergnamnet *L ö n s h u v u d* i Rönö samt gårdnamnet *D e g e r h o v* i Skällviks s:n, där *-h o v* endast är en ombildning av den ursprungliga slutleden. Namnet går nämligen tillbaka på en fornsvensk grundform *D i g h r a h u v u d h* (Dygræhwodh 1350 SD) och betyder 'det stora (berg)huvudet'.

Tyvärr har det gamla, karaktäristiska namnet *L u d d e r h u v u d* rönt samma öde som så många andra gamla svenska ortnamn, som pietetslöst vrakats och ersatts med allehanda granna nymodigheter. Enligt anteckning i 1783 års jordebok erhöll hovintendenten Carl af Petersens år 1780 tillstånd att kalla gården *M a r i e h o v*, tydligen efter sin hustru Brita Maria, född Boije.

Yngre, tämligen självklara sekundära bebyggelsenamn äro t. ex. *G ä r d e t*, *M o s s e n*, *Å b a c k a*, *Å ä n g e n*, *B a s t n ä s*. Det sistnämnda namnet, som i jb 1686 skrives Bastenäset, anger att man brukat hämta *l i n d b a s t* på näset. Lindbasten spelade som bekant en stor roll i äldre tiders hushållning.

Slutligen återstår att beröra ett par namn, som tillhöra de allra äldsta och mest intressanta inom socknen,

nämligen de på hednisk kult syftande Nærby och Lund.

Nærby (Nierdhawi 1344 SD, Nærdhavi 1379 SRP, Nærdhby 1411 SD). Namnet, som förträffligt illustrerar den förut påpekade vådan av att vid namntolkningar taga den moderna namnformen till utgångspunkt, är bildat av genitivformen Nærdha (r) till gudinnanamnet — senare gudanamnet — Njordh samt ordet vî, 'helgedom, offerplats'.

Om den gudomlighet Njord, som enligt ortnamnets vittnesbörd här haft en kultplats, förtäljer den lärde islänningen Snorre Sturluson bl. a. följande: »Den tredje bland gudarna är den, som kallas Njord. Han bor i himmelen på det ställe, som heter Noatun. Han råder över vindens gång och stillar sjö och eld. Honom skall man åkalla vid sjöfärd och fiske. Han är så rik, att han kan giva rikedom både i land och lösöre; honom skall man anropa om sådana ting.»

Denna karaktär av vind- och havsgud beror emellertid endast på en speciell västnorsk och isländsk utveckling. I Ynglingasagan berättar nämligen Snorre, att svearna trodde, att Njord rädde för årsväxten och människornas välstånd. Och i Tröndelagen tömde bönderna vid sina blotgillen Njords och Frös bågare för god årsväxt och fred. I östligare delarna av Norden, speciellt Sverige, är det tydligt, att Njord varit en fruktbarhetsgud, vilket också stämmer med vad vi veta om Njords ursprung.

I språkligt hänseende är nämligen Njord utvecklat ur ett äldre Nerthus, och enligt vad den latinske historieskrivaren Tacitus i sitt viktiga arbete Germania (år 98 e. Kr.) berättar, var detta namnet på en fruktbarhetsgudinna, en jordens gudinna, som dyrkades av germanstammar i södra Jylland. Om hennes dyrkan lämnar Tacitus även en intressant skildring. På en ö i havet fanns en helig lund och i denna en invigd, av ett kläde täckt vagn, som endast prästen fick röra. Då han märkte, att gudinnan befann sig i helgedomen, följde han henne med stor vörnd, medan hennes vagn drogs av kor. Det var då glada dagar och fester på de platser, som gudinnan värdigades gästa. Då började man ej

krig, vapen togos icke i hand, och allt järn var undanläst. Blott fred och ro eftersträvades, till dess prästen återfört gudinnan till helgedomen, sedan hon blivit mätt på vistelsen bland de dödliga. Därpå tvättades vagnen, kläderna och gudinnan själv i en avsides liggande sjö. Detta förrättades av slavar, vilka omedelbart därefter dränktes i sjön.

På de kultplatser i Östsveriges slättbygder, där Njord enligt ortnamnens vittnesbörd dyrkats, är det fortfarande gudinnan, som varit föremål för kult. Senare kom emellertid gudinnan Nerthus — Njord av olika orsaker att förvandlas till den manlige guden, som vi känna genom den fornländska litteraturen.¹²⁾

Den nuvarande namnformen Närby har uppkommit därigenom att sammansättningar med inbyggarnamnet *n(i)ærdhbōar (t. ex. *n(i)ærdhbōby) används jämsides med ortnamnet och så småningom utträngt detta. Genom influens från by-namnen utbyttes emellertid leden -bō mot -by.¹³⁾ På liknande sätt har exempelvis sockennamnet Stenby över ett mellanstadium Stenbō (sokn) uppstått ur ett ursprungligt, osammansatt Sten.

Det alldeles invid gården belägna Midsommaberget, vars namn anger, att man brukat samlas där till midsommarfirande, kan möjligen tänkas ha samband med den gamla kultplatsen. På bergets östra sida finnes en domarring.

Om en annan närbelägen kultort vittnar namnet Lund (curia dicta Lund 1303 SD, j Lunde 1441 RA), namn på byn ca 1 km. sydost om Närby.

Till slut må några ord ägnas själva sockennamnet Drothem, trots att dess ursprung torde vara många välbekant.

¹²⁾ Jfr E. Wessén, Forntida gudsdyrkan i Östergötland (Medd. från Östgöts forminnesförening 1921—22) samt Studier till Sveriges hedna mytologi och fornhistoria (Uppsala Univ:s årsskrift 1924).

¹³⁾ Jfr E. Wessén, Namn och Hygd 1932, sid. 87, not.

I medeltida källor möter ofta S:t Drotins eller Drottins och senare, när den ursprungliga innebörden av namnet fallit i glömska, även Drotands och S:a Dorothea kyrka och socken. Någon gång nämnes den även Sanctæ Trinitatis eller Helga Trefaldighets socken. Först på 1700-talet dyker så den nuvarande, på lärd eller folklig omtolkning helt beroende namnformen upp. Ännu i dag kan man emellertid av gamla personer få höra det riktiga Drotens användas.

Namnet är obestämd¹⁴⁾ form av fornsvenska drotin, fornisländska dróttinn, som är en avledning till ett fornspråkligt drótt, 'krigarskara, folk', och ursprungligen betyder 'anförare, hövding, furste'. I kristen tid blev ordet benämning på Gud. Namnet Drotens kyrka, vilket som bekant även förekommer som namn på en kyrka i Visby, betyder sålunda 'Herrens, Guds kyrka'.

Förkortningar:

- jb = jordebokshandling i Kammararkivet eller Kammarkollegium.
 RA = Riksarkivet.
 SD = Svenskt Diplomatarium.
 SRP = Svenska Riksarkivets Pergamentsbrev, utg. av N. A. Kullberg.
 * = anger att formen är konstruerad.

¹⁴⁾ Den i nysvenskan förekommande formen drótt beror på att ordet upptagits ur fornspråket och att man därvid felaktigt fattat ändelsen -en som bestämd artikel.

Utgående från det nysv. drótt och den unga, etymologiskt oriktiga formen Drothem lämnar H. Ulander i Birka och Birkastiftet, sid. 39 f., en alldeles felaktig förklaring av namnet.

Offerkällan i Skönberga och Sanct Annakulten i Östergötland

Av BENGT CNATTINGIUS

I gamla Ortsbeskrifningar omtalas, att i Skönberga socken fanns förr en offerkälla, kallad S:t Annas källa. Den skall ha legat vid Husby, och i närheten fanns en offerlund, varav stubbarna kvarstodo ännu på 1700-talet. På midsommaraftonen restes majstången där och sedan gick dansen till dagen bröt in. Det uppgives ha varit ett omtyckt folknöje att »gå till Husby källa». Broocman kallar källan Svansmåsekällan och säger, att på Ljunga ägor öppnade sig på 1750-talet »en stark watn-ådra utur jorden, till många gårdars förmån i socknen, emedan hon flödar öfwer och gifwer nog watn ifrån sig, som rinner fram vid Gårdarna».

Uppgiften har tyvärr ej kunnat bestyrkas, ty traditionen tycks för länge sedan vara utdöd. Men den behöver visst icke betvivlas. Offerkällor, vilkas undergörande kraft satts i samband med vissa helgon, äro icke alldeles ovanliga. I Östergötland finnas t. ex. en S:t Claras källa i Vist, Birgittas källa i V. Stenby, Ekebyborna och Torpa samt S:t Ragnhilds källa i Söderköping. Hålsobrunnen i Medevi tycks ha förbundits med dyrkan av den heliga Catharina på samma sätt som en hälsokälla i Flistad troligen haft något samband med Staffansdyrkan och hästoffer. I Söderköping lär också ha funnits en S:t Eriks källa, den senare s. k. Trummelkällan, och i Klockrike kallas en källa för helge Björns holk.

Att bruket att besöka offerkällor var vanligt under medeltiden framgår av många vittnesbörd. Av stort intresse

är ett odaterat brev från Vadstena kloster till domkapitlet i Linköping, där det talas om en munk, som hållit vissa predikningar. De tycks ha haft en ganska vådlig tendens, ty munken varnar för överdriven och vidskeplig dyrkan av helgon. På sista tiden — så hade denne djärve munk yttrat i en predikan — hade folk i andaktsyfte också »börjat besöka och ägna sin vördnad åt källor och klippstycken, som kanske aldrig fått sin vigning av ett helgons heliga gärningar eller besök, men som kanske snarare satans list oskärat genom käringars inbillningar och drömmar.»

En offerkälla med kult av Sanct Anna i Skönberga är av visst intresse. Bland medeltidens otaliga helgon intar den heliga Anna, Marias moder, ett märkligt rum. Trots att hennes kult var så kortvarig — den räckte egentligen blott under 1400-talet — blev den mycket intensiv. Eftersom Linköpings stift spelat en betydande roll i hennes kults historia är den värd ett närmare skärskådande. Men innan vi komma in på de lokala förhållandena, är det nödvändigt att kasta en hastig blick på läget i den europeiska kristenheten.

Dyrkan av den heliga Anna har sin rot i den rikt florerande Mariakulten, som tilltog i styrka under medeltidens senare del. För tidens tänkande andar var det ett övermåttan fruktbart ämne att spekulera över den heliga jungfruns syndfrihet och gudomliga karaktär. En fest till minne av hennes födelse, som började firas i Västerlandet redan på 600- och 700-talen, togs som bevis för att jungfrun redan fötts helig. Kulten av hennes moder, som på grund av dotterns renhet också måste få delaktighet i syndfriheten, började dock inte förrän Marias konceptionsfest blivit vanlig i den kristna kyrkan. Denna dag — den 9 dec. — blev åtminstone i Norden även Annas festdag, och den infördes från Orienten först till England på 1000-talet och sedan på 1100-talet till Frankrike. Från den tiden blevo både festen och den heliga Annas egenskaper föremål för de mest skarpsinniga, lärda och spetsfundiga prövningar. Somliga män, t. ex. Bernhard av Clairvaux, förkastade Anna-festen och kunde inte godkänna, att man hyllade jungfru Maria redan i avlelsens

ögonblick, vilket festen onekligen innebar. Annakultens försvarare skyndade då att förklara, att jungfruns avlelse måste ha varit syndfri och att jungfrumodern själv var utan synd. Denna djärva teori förändrades av någon lärdd så, att själva den syndfria avlelsen avsåg animationen, d. v. s. det ögonblick, då själen förenade sig med fostret. Märkligt nog var det denna sällsamma spekulation, som i teorin blev den segrande, och som i huvudsak upphöjdes till dogm sjuhundra år senare. Men århundraden igenom fortsatte de lärda striderna, medan den folkliga fromheten med iver kastade sig över ett nytt helgonnamn, som vid medeltidens slut kom att eröfra rangställningen vid den heliga jungfruns sida.

För kultens utbredning verkade med kraft framför allt franciskanermunkarna. Kanske var propagandan för Anna-kulten delvis en följd av konkurrensen med deras kolleger, dominikanerna, som alltid opponerat mot densamma. Enligt den folkliga föreställningen var Anna naturligtvis ända från födelsen syndfri. Men hur hade hon då kommit till? I stället för att uppfinna en rad syndfria avlelser, stannade folkfantasin vid den enkla förklaringen, att Anna kommit till världen på övernaturligt sätt. Så diktades den vackra legenden om Anna och Faniel. Annas äktenskap med Joachim skildras ofta som ett mönster för mänsklig samlevnad, och Anna blev idealet för den dygdiga hustrun och modern.

Kulten av Sanct Anna i Sverige spåras redan under 1300-talets senare hälft; dock finnes den omtalad i Lund redan 1342 och i Upsala två år därefter. I början av 1400-talet ha vi de första säkra uppgifterna från Östergötland, som synes ha spelat stor roll i Annakultens historia. Detta var säkerligen att tillskriva franciskanermunkarnas verksamhet. De hade kloster i både Linköping och Söderköping och hade av allt att döma ett mycket stort inflytande på den folkliga fromheten.

Av betydelse för kulten av den heliga Anna blev den nya Mariafesten, Conceptio, som firades den 8 december. Den liturgiska ordningen för denna festdag, gällande för vårt stift, finnes bevarad i en handskrift i Uppsala universitetsbibliotek. Den är förresten avskriven av prästen

Michael Nicolai i Söderköping, som dog som munk i Vadstena 1516. I slutet innehåller den en predikan om den heliga Maria, och i en annan anteckning äro skälen för denna fests firande anförda. Originalen till dessa anteckningar torde härstamma från 1300-talet, då festen ännu icke var allmänt antagen.

År 1417 hade den heliga Annas festdag fastställts på en synod i Arboga, och det bestämdes, att den skulle firas som landsfest. Nära tjugo år senare hölls ett »landskyrkomöte» i Söderköping, där frågan om Annas dyrkan åter diskuterades. Då bestämdes enligt en anteckning i Vadstena klostrets dagbok, att festen icke skulle vara landsfest utan i stället firas som dubbelfest. Dessa bestämmelser upprepades i en stor synod i Söderköping år 1441.

Hur populär Annakulten snart blev, ses tydligt av ett stort antal donationer och prebendeinrättningar. I Vadstena kloster, som var en centralhärd för hennes dyrkan, inrättade drottning Filippa redan 1426 ett kor till hennes ära. Här skulle mässor dagligen läsas för stiftarinans, konungens och deras föräldrars själar. Något senare utverkades av biskopen i Linköping ett avlatsbrev, vari utlovades fyrtio dagars avlat åt dem, som i det nya koret förrättade sin andakt. Redan tidigare hade i klosterkyrkan funnits en berömd bild av den heliga Anna. Biskop Knut i Linköping utställde 1418 ett avlatsbrev, och avlatsförmåner kommo alla till del, som här gjorde andakt eller framburo gåvor. När drottning Filippa dött 1430, blev hon begravnen i Anna-kapellet, och samtidigt gjorde kung Erik en ny donation. Tjugo år senare omtalas, att riddaren Åke Jönsson sålt ett modernegods till klostret, som ville använda den årliga inkomsten till underhåll av en lampa, som alltid skulle brinna i Sancta Annas kor. Ett annat altare i samma kyrka var helgat S:ta Anna, Birgitta och jungfru Maria.

Redan nittio år tidigare hade i Linköpings domkyrka instiftats ett kapell och ett prebende till Annas ära. Det är det äldsta Anna-altaret i Sverige, instiftat av domprosten Harald och betydligt utökad av ingen mindre än riddaren Thord Bondes änka, Margareta Röreks-dotter.

Hon testamenterade till Annakapellet en ätting jord, en kalk m. fl. altarprydnader av 10 markers värde. Hur populärt det var, visa de donationer, som ständigt flöto till. Vid medeltidens slut var detta prebende domkyrkans största. Det ägde 22 landbor med gårdar i 13 socknar i Ostergötland och Småland.

Även i landskyrkorna funnos altare, som voro invigda till den heliga Anna. I Ortomta kyrka fanns t. ex. ett kapell invigt åt helgonet. Ännu på 1600-talet kallas den norra korsarmen för »Sanctæ Annæ Coor». Hennes altaren voro försedda med en bild av helgonet. Hon återges nästan alltid sittande med jungfru Maria och Jesusbarnet på sitt knä. Sådana skulpturer finnas bevarade från Dalhem, Hagebyhöga, Hogstad, Hult, Hägerstad, Rök, Vadstena (2 st.), Vist, Skönberga och Å. En av de vackraste är från Rök. Här sitter jungfrumodern, klädd

Interiör av Skönberga kyrka.

i huvudduk och stor kappa. På knät sitter Maria, återgiven som en liten flicka med krona på huvudet och långt gyllene hår. På hennes knä står Jesusbarnet, en knubbig gosse. I Hägerstads- och Skönbergabilderna sitter helgo-

net i ett skåp. Annabilden från Skönberga är grov och klumpig. Den är ett svenskt arbete från 1400-talets slut. Här sitter Anna med Maria och Jesusbarnet på vardera knäet, en anordning som återgår på äldre kultbilder. En märklig skulptur möter oss i en bild från Högstads kyrka (nu i Statens historiska museum). Rak och stel sitter Anna med Maria och Jesusbarnet på vardera knät. Jungfrumodern bär dok och en strängt veckad klädnad. Hela stilen utom på dottern och barnet tyder på romansk tid. Bilden måste också dateras till 1200-talets början och synes vara en ruttik efterbildning av fransk skulptur, vars närmaste förebild är den berömda Viklaumadonnen (i Statens historiska museum). Skulle vi här verkligen hava en S:t Anna från romansk tid framför oss? Det förefaller otroligt, då vi veta, att helgonet endast i ett par enstaka fall — en mosaik i Martorana i Palermo och en glasmålning i katedralen i Chartres — avbildats under äldre medeltiden och då utan Jesusbarnet. Först i början av 1300-talet — de äldsta bilderna äro en kölnsk miniatyr från 1324 och en skulptur i Stralsunds Nicolai-kyrka — återges Anna med Maria och barnet. I själva verket föreligger här ett fall av omarbetning av en äldre kultstaty, verkställd under 1400-talet. Man har helt enkelt av en populär madonnabild gjort en S:t Anna genom att i helgonets knä sätta Jesusbarnet bredvid Maria.

Den vackraste S:t Annaskulpturen tillhör Vadstena klosterkyrka och kan dateras till 1400-talets början eller kanske till 1426, då det nystiftade Annakapellet ordnades efter drottning Filippas donation (se sid. 32). Helgonets innerliga uttryck, som understrykes av den mjuka böjningen på huvudet, Marias späda gestalt och det lilla nakna Jesusbarnet gör denna bild till ett mästerverk av rang, säkert den skönaste framställning av Anna-självtredje som finnes i vårt land.

En målad framställning av S:t Anna från Djursdala kyrka återges här. Den torde med säkerhet vara utförd av ingen mindre än Lübeck-mästaren Bernt Noke (död 1517). Här möter oss en mera realistisk bild än vi förut sett på kultstatyerna. Anna är återgiven som en äldre kvinna, som håller det lilla Jesusbarnet på sin ena arm. Mot

detta närmar sig Maria, en späd flicka med krona på huvudet och ringlande blonda lockar och vill fatta barnet i sina armar. Bakgrunden upptages av ett vackert landskap med skog och höjder. Bilden är ett konstverk

S:t Annabild i Hogstads kyrka.

av rang och hela skåpet ett av de mest värdefulla och intressanta vi äga från medeltidens slut i stiftet.

Även i de stora bildskåpen, som uppställts på huvudaltaret, brukar Anna ibland förekomma i raderna av be-
kännare och martyrer t. ex. i Djursdala, Kaga, Rystad, Slaka och O. Tollstad. Hon återges då stående med Maria på sin ena arm och Jesusbarnet på den andra. En stående Annabild av genuint svensk härstamning är skulpturen i Åsbo kyrka. Anna är här en sannskyldig matrona, bred och frodig med fryntliga drag. På vänstra armen håller hon Maria, som rak och stel höjer sin hand mot det lilla Jesusbarnet, vilket sitter på Annas högra hand och lekfullt sträcker sig mot modern.

Även på kyrkvalvens målningar förekommer hon ibland. Hon var t. ex. avbildad på mellersta valvkupan i Fivelstads gamla kyrka. I Risinge ödekyrka kan man ännu i dag studera en hel målningssvit. I valvet närmast koret äro några medaljonger ägnade huvudscenerna i hennes liv, berättade efter legenden. Först se vi Annas och Joachims vigsel. Därefter bevittna vi änglauppenbarelsen, då en ängel förkunnar, att Anna skall föda ett barn. Vi se bebädelsen för Joachim, som en tid levat ute på marken med sin hjord. Han skyndar hem och möter sin hustru i gyllene porten, där de omfamna varandra. Det är ämnet för Anna-festens firande och innefattar sålunda Marias avlelse enligt den medeltida föreställningen. Den sista medaljongen återger Marias födelse, och berättelsen fortsätter sedan med jungfruns liv.

Annadyrkans betydelse för kulten var mycket stor, och man får en föreställning därom, då man ser vilket avsevärt antal framställningar av henne, som finnas på kyrkans skrudar. På en mässhake från 1400-talet slut, som tillhör Linköpings domkyrka, ses några broderade figurscener på ryggsidans kors. I en medaljong återges här den heliga släkten och däröver Gud Fader. Nedanför ses Joakims och Annas möte vid Gyllene porten samt slutligen änglauppenbarelsen för Joachim. Mässhaken är ett värdefullt flandriskt arbete och har väl tillhört en präst, som tjänstgjort vid Annas altare i domkyrkan. En annan flandrisk mässhake finnes i Bankekinds kyrka, där

också Joachims och Annas möte är återgivet i broderi och därunder Anna och Maria Magdalena. På en något senare mässhake i Borgs kyrka återfinnes den heliga Annas bild. Även detta arbete är flandriskt. Från Vadstena klosterkyrka härstammar slutligen ett altarbrunn (= bård, som hängde ned vid altarbordets övre kant), som anses vara tillverkat i klostret under 1400-talets mitt. Här ses flera scener ur Joakims och Annas historia.

S:t Annabild i Skönberga kyrka.

Även på andra liturgiska föremål återkommer hennes bild. Så t. ex. på en patén i Linköpings domkyrka. Hon sitter bred och vördig, hållande Maria och Jesusbarnet på sitt knä. Runt om löper ett inskriptionsband, på vilket läses: »help Sancte Anna sielf triddie ... evich amen.» Anna kallas ofta »självtredje» efter sådana bilder, som återge de tre heliga generationerna. På en kalk i Styrestads kyrka finnes också hennes bild tillika med Kristus på korset och Catharina av Alexandria.

Till slut måste också påpekas, att S:t Annæ socken fått namn av henne. I biskop Brasks förteckning över kapell i Linköpings stift nämnes »Sancta Annæ in scopulis» (bland skären). Kyrkan blev ju invigd under Braska tid, varom en inskrift i södra korvalvet berättar: »År Femton hundra tjugu ett invigdes jag Sancta Anna». Det är den enda nordiska kyrka, som bär jungfrumoderns namn.

I liturgiskt hänseende synes Linköpings stift ha intagit en viss självständig ställning beträffande den heliga Annas fest. Redan långt innan Söderköpingsmötet bestämde om denna fest, hade den ädle Nicolaus Hermanni, som var biskop i Linköping från 1371 till 1391, skrivit ett officium, d. v. s. en mässtext, till Annadagen, den 26 juli. På denna dag firades således en särskild Annamässa, medan man tidigare ägnat denna dag till Kristi förklaring. Annafesten var här förlagd till den 16 september liksom i Strängnäs stift, där den firades som oktav till den 9/9. I ett bevarat Linköpingsmissale från 1400-talets början är festen förlagd till den 26 juli, då Nils Hermansson^s ståtliga mässa sjöngs. Sekvensen »Felix mundus, ex cœli lumine» förekommer sedan i flera yngre texter från Linköping, vilka använts på den nya Mariadagen den 9 december, som följde på den stora Conceptio Mariæ dagen förut.

I Vadstena kloster ägnades Sancta Anna en särskild dyrkan, som vi redan sett exempel på. Redan Birgitta talar ofta om Marias moder i sina skrifter. Annas kult var tikt utvecklad, som man ännu kan finna av bevarade handskrifter med mässtexter. Där verkställdes också

en översättning av hennes levnadsbeskrivning jämte Joachims.

Från det rika klosterbiblioteket i Vadstena, som »utgjorde hemmet för den svenska bönboksproduktionen», ha också många handskrifter bevarats, som innehålla böner till den heliga Anna. Några äro värda att anföras som prov på nunnornas fromma stämningar. I en av de värdefullaste handskrifterna (från år 1469), som nu finnes i Berlin och som av Schüek kallats »den sista Vadstenanunnans bönbok», läses följande bön: »O, ärofulla fru och allra hövitskaste kvinna, Sancta Anna, jungfru Marias moder, Joachims ära, jungfrurs hövitskhet, änkors lugnad, alla hjonelags patrona, Gud Faderns fatabur, Guds sons moders moder, . . . du är den första kvinna, som förhjälppte till människornas återlösning, Gud Fader gav därtill sin lydige son och du din ödmjuka dotter. . . ; värdigaste moder och fru, Sancta Anna, du var i gudomens åsyn över alla kvinnor så täck, att Guds son åstundade din hövitskhets fägring, och utvalde enkannerligen din dotter, den allra ödmjukaste jungfrun, till moder. O, heligaste rot, av vilken så stor glädje för världen är uppvoxen. . . Ty flyr jag till dig, (jag) ovärdiga synderska, bedjande dig ödmjukligen, att du ville blidka domaren, som jag margfaldigen haver retat till vrede med mina synder. . . »

Ännu tydligare kommer känslan av skuld och rädsla för straff fram i en annan Vadstenanunnas bön, nämligen i Birgitta Andersdotters bönbok, skriven av nunnan Christina Mänsdotter omkring år 1520, vars bönbok nu förvaras i Kungliga biblioteket i Stockholm. Den lyder i utdrag ungefär så: »Välsignad vare han, som skapade dig, min allra sötaste fru, Sancta Anna, du, som så värdigt tjänade efter din skapares vilja och till dig sändes allra renaste Guds moder av himmelrik. . . Välsignad vare den stund, då du undfick din allra sötaste dotter, jungfru Maria. . . Välsignad vare du, medan du bär den välsignade frukten, som hela gudomen gladdes åt. . . Nu beder jag ödmjukligen dig, värdigaste fru, Sancta Anna, för din helighet (som en gång var) på jorden och nu är i himmelen. . . att du ödmjukligen

må komma till mig i den tid, då (vi) alla skola uppstå och gå fram till Guds dom. O, högsta kejsarinna, Guds moders moder, jag beder dig, att du värdigas mig upplyfta i din moders palats och giv mig för denna böns skull, att jag må komma till himmelrik och där bliva för utan ände. Amen, pater noster, Ave Maria.»

Andra böner till helgonet finnas i den tryckta »Vor

S:t Annabild (l. v.) i Djursdala kyrka.

fruwe tijdher paa svenska» (Upsala 1525), till vilken en tidigare upplaga, avsedd bl. a. för Linköpings stift trycktes i Vadstena 1495 under titeln »Ora de domina eclesie linckkopensis Et (s)carensis bene correcte». Den senare finnes blott i Upsala universitetsbibliotek. I tideboken finnas två böner till S. Anna försedda med träsnitt: »Anna själv tredje».

Av Christina Mänsdotters bön finnas inte mindre än sex avskrifter, vilket visar dess popularitet. Liksom i föregående vänder sig den bedjande här till helgonet som förebedjare på domens dag. I dessa av stark syndakänsla och dödsskräck så uppfyllda tider vågade man icke direkt vända sig till Kristus. Maria blev i stället en förebedjerska, som tog i sitt skydd alla, som sökte blidka den stränge domaren. Som sådan är hon avbildad i Ringsinge kyrka: under sin stora mantel ger hon skydd och tröst åt de stackars människosjälarne. Men som vi se av dessa böner har hennes roll delvis övertagits av Anna, till vilken man nu vände sig med hopp om framgång i förebedjandet.

Utom i sådana situationer hade Sancta Anna fått rykte om sig att hjälpa vid vissa speciella tillfällen. Eftersom legenden berättade, att hon själv levat i stort armod, blev hon särskilt de fattigas skyddshelgon. Som moder till Maria återfinnas hos henne alla ädla modersdrag. Hon blev därför husmödrarnas och särskilt havande kvinnors patronessa. Likaså anropades hon av kvinnor, som ville ha barn: hon hade själv efter tjugo års äktenskap äntligen blivit välsignad. Så blev hon föräldrars speciella skyddshelgon, och äktenskapet fick sin särskilda helgd genom henne. I en bön från 1400-talets mitt, som skrivits i Vadstena för dotterklostret i Nådendal i Finland — egendomligt nog, eftersom nunnorna knappast borde behöva henne i sådana situationer — anropas hon på följande sätt: »Välsignad vare du, Sancta Anna, alla hjone-lags fru. Välsignad vare du, Sancta Anna, Jesu Kristi Guds son och (du) jungfru Maria, som åt dig utvalde en moder av Joachims och Annas hjonelag. Hav misskund med alla, som äro i hjonelag, . . . Led även dem, som

åstunda att komma i hjonelag, att Gud må hedras genom dem . . . »

Den heliga Anna ärades sålunda som en evig förebild för alla gifta kvinnor och husmödrar. Alla hushållsföremål fingo genom henne sin helgd, och de skrån och yrken, som tillverkade sådana bruksföremål, togo henne till skyddshelgon. Så blev fallet med kvastbindare, tunnbindare, svarvare, klädmakare, repslagare, spetsmakare och strumpvirkare. För vissa kvinnliga yrkesutövare blev hon naturligtvis en omtyckt patronessa såsom för spinnerkor, väverskor och sömmerskor. Men även yrken, som mera avlägset hörde samman med hushållning och mat ställde sig under hennes beskydd, t. ex. krämare, mjölnare samt dessutom tjänstefolk, eftersom hon var en god husmoder och de fattigas vän. För hennes mönstergilla ordning i hemmet anropades hon ofta för att hjälpa att återfinna förlorade saker. Andra yrken ställde sig under hennes mäktiga beskydd på grund av egendomligt utpekulerade symboler. Så t. ex. blev hon bergsmännens skyddshelgon. Anledning härtill var den, att silver var en vanlig symbol för Maria liksom guld för Kristus, och liksom bergsmännen utvunno ädla metaller ur bergets malm, så hade ur Anna utgått Maria och Kristus. Den närmaste orsaken till detta bergsmännens patronskap var emellertid, att på festdagen den 26 juli predikades över Matt. 8: 44 om himmelriket som en skatt, som grävdes ned i åkern, vilket anspelade på Anna. Sedermera blev hon guldsmedernas patronessa och av liknande anledning anropades av dem, som ville bli rika. En annan symbolisk omtydning ligger bakom hennes patronskap för det växande gräset. Det gröna var hoppets färg, och Anna hade ju burit Maria, som i sig inneslöt frälsningens hopp. Därför anropades hon också ibland för regn. Att hon slutligen blev skyddshelgon för stalldrängar har sin naturliga förklaring i att hon själv hade fötts i ett stall, liksom sedan Jesus. Spetsfundig verkar anledningen till hennes patronat för skepparna: Anna bar Maria under sitt hjärta liksom symboliskt Maria likställdes med kyrkans skepp. Det är av den anledning som ett kapell i östgötaskären bär hennes namn liksom senare en hel soc-

ken, S:ta Annæ. Denna samband är eljest i Sverige ovanligt. Sjöfararna anropade oftare den helige Jodocus (vilket framgår av altarskåpet i Å kyrka), Christoforus, Erasmus och ibland Katharina av Alexandria, Nicolaus av Bari samt Barbara.

Ett exempel på hur intensiv och långvarig Annakulten var i Sverige ha vi från en grannbygd, från Nyköping. Här fanns under medeltiden en S:ta Annabild, som från klostret, som bar hennes namn, kom att hamna i fattighuset, vilket var naturligt nog, eftersom hon var de fattigas skyddspatron. På 1700-talet återfinnes denna bild i en kvarn, varifrån man inte ville släppa den ifrån sig, ty den bringade kvarnen lycka, hette det. Kvarnen var f. ö. uppkallad efter helgonet. Vi ha nyss erinrat om Annas patronat för mjölnare och förstå därför mjölnarens synpunkt »i anseende till mälden wid qvarnen», som det hette.

Kulten av Sancta Anna var som vi sett både intensiv och vitt utbredd bland skilda folkskikt vid medeltidens slut. Att en offerkälla kunde bära hennes namn är ju därför icke alls förvånansvärt — så är också fallet i andra trakter. Källans betydelse torde ha berott på, att vattnet ansågs undergörande förmodligen framför allt för ofruktsamma kvinnor, eftersom helgonet ofta anropades av sådana. Källor med sådan kraft finnas f. ö. åtskilliga, fastän de ej äro knutna till Annakulten. Man får naturligtvis förutsätta, att källan i Skönberga varit känd redan under hednisk tid och ansetts ha haft en undergörande verkan. Märkligt nog spåras tydligt ända ned i bronsåldern — således åtminstone halftannat årtusende före Kr. f. — en slags fruktbarhetskult av liknande slag. De flesta halsringar av brons, som förvaras i våra museer, äro alldeles säkert offer till någon vattengudomlighet, en kvinnlig andemakt, till vilken man offrat sådana föremål. De ha då varit fruktsamhetsoffer, som nedlagts i en helig mosse eller i en källa av sådana kvinnor, som önska bli mödrar eller också av mödrar såsom ett tack för uppnädd moderslycka. Vattnet är ju i primitiv föreställning livets ursprung. Därur spirar människans själ upp. Vi känna ju historien om storken, som ur brunnar eller källor

hämtar fram barnen. I nästan varje by i Tyskland och på sina håll i Danmark finnas s. k. barnabrunnar, varur storken tros fiska upp barnen.

Under medeltiden måste källkulten, d. v. s. dyrkan av fruktbarhetens makter i vattnet, förändras i kristen anda. Här som på många andra ställen kristnades källan. Dess egenskaper förklarades härflyta ur dess samband med ett helgon på samma sätt som möjligen skett med S:t Ragnhilds källa i Söderköping, som runnit upp där en oskyldig jungfru lidit döden. Hur detta kunde förklaras med källan i Skönberga veta vi icke; kanske faller förklaringen under de orimligheter, som predikomunken i Vadstena påtalade enligt det brev, vilket inledningsvis citerats — här var måhända en källa, »som aldrig fått sin vigning av ett helgons heliga gärningar eller besök, men som kanske snarare satans list oskärat genom käringars inbillningar och drömmar».

Litteratur.

Uppgiften om Skönbergakällan återfinnes i C. Fr. Broocman, *Beskrifning öfver... Östergötland*, Norrköping 1760, sid. 323 och i A. Ridderstad, *Östergötland*, Stockholm 1918, II, sid. 574.

Litteraturen om offerkällor är synnerligen rik. Författarens kännedom om det östgötska materialet grundar sig till huvudsaklig del på en samling, som 1933 hopbragts genom Östergötlands museums sockenombud och som snart kommer att publiceras i Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening. Rörande kultkällor se även B. Schnittger, *Storken som livsbringare i Fornvännen* och Pär Olsén i denna årsbok 1932 sid. 27.

Kännedomen om Annabilderna i Linköpings stift grundar sig huvudsakligen på egna studier. Altarskåpet i Djursdala publicerades först av O. Janse i *Medeltidsbilder från Östergötland*, Stockholm 1906, sid. 65 samt i undertecknads katalog, Örebro läns utställning 1928, avd. för kyrklig konst och konstvård, Örebro 1928, sid. 17 f. I en populär uppsats i *Östgöta Correspondenten* 19/2 1929 nr: 40 har författaren sökt visa dess konstnärliga härstamning.

Vadstenamunkens brev har citerats efter T. Höjer i Historiska studier, tillägn. H. Hjärne, Stockholm 1908, sid. 104. Börande Annakapellet i Vadstena klosterkyrka hänvisas till Höjer, Studier i Vadstena klostern och birgittinerordens historia, Upsala 1905, sid. 302 f., 308 f. och flerst.

En kortfattad framställning av Annakulten finnes på svenska i Y. Hirn, Det heliga skrinet, Stockholm 1909, sid. 215 f. Tidigare har ämnet behandlats i L. Hydréns avhandling, De Sancta Anna ejusque cultu religioso (resp. J. Moselius), Upsala 1755. F. ö. har anlitats E. Schankell, Der Kultus der heiligen Anna am Ausgang des Mittelalters, Freiburg 1893, delvis Stephan Beissel, Geschichte der Verehrung Marias im Mittelalter, Freiburg 1909, sid. 578, samt Künstele, Ikonographie der christlichen Kunst, Freiburg 1928, I sid. 328, och Ellen Jørgensen, Helgdyrkelse i Danmark, Köbenhavn 1909, sid. 103 f.

Det liturgiska materialet har inbäutats i G. Lindberg, Die schwedischen Missalien des Mittelalters, Upsala 1923, och C. A. Moberg, Über die schwedischen Sequenzen, Upsala 1927. Bönerna ha citerats efter Svenska böner från medeltiden (Svenska fornskriftsällsk. saml. 38) och Klemming, Den svenska tideboken, Stockholm 1854. Om bönelivet under medeltiden se S. Esthorn, Evangeliska svenska bönehöcker, Stockholm 1929 sid. 49 f. och flerst.